

ПРИКЛАДНІ ЛАНДШАФТОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

APPLIED LANDSCAPE STUDIES

УДК 911.5

DOI: 10.31652/2786-5665-2026-9-64-74

Денисюк Б. Г.

кандидат географічних наук, доцент кафедри географії
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Україна
bohdan.denysyk@vspu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-3996-1875>

Омельченко В. С.

викладач кафедри біології та здоров'я людини
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
berchak120388@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5933-1985>

**СТАВКИ ЯК СЕРЕДОВИЩЕФОРМУЮЧІ ВОДНІ АНТРОПОГЕННІ ЛАНДШАФТИ
БАСЕЙНУ ПІВДЕННОГО БУГУ, ЇХ СУЧАСНИЙ СТАН ТА РАЦІОНАЛЬНЕ
ВИКОРИСТАННЯ**

Анотація. Стаття присвячена геософічному осмисленню слов'янського світу як просторово-історичної реальності, що не зводиться до ідеологічних або політичних моделей єдності. Вихідною методологічною позицією є критика класичного панславізму, який інтерпретується як проєкт уніфікації, орієнтований на центр і нормативну форму. Натомість пропонується геософічний підхід, що розглядає слов'янство як поліцентричне поле споріднених геопросторів, сформованих у взаємодії ландшафту, історичного ритму, сакральної просторовості та колективної пам'яті. У статті аналізуються ландшафтні основи слов'янського світу, особливості його просторово-часової структури, а також пропонується геософічна типологія польсько-чесько-словацького, балкано-іллійського та українсько-білоруського просторів. Центральне місце посідає український людський простір, інтерпретований як простір переходу й напруги, у якому поєднуються степова відкритість, річкова зв'язаність, лісостеповий синтез і карпатська тяглість традиції. Показано, що український простір є методологічно ключовим для виявлення меж панславізму та для розуміння слов'янського різноманіття без імперського редуціонізму. У підсумку обґрунтовується теза про геософію слов'янства як аналітичну альтернативу тоталітарним ідеологічним моделям, здатну описувати співбуття просторів у світі регіонів і фронтирів.

Ключові слова: геософія, слов'янський світ, ландшафт, поліцентричність, фронтир, ідентичність, регіональність.

Denysyk Bogdan, Omelchenko Viktoria. WETLANDS AS THE ENVIRONMENT SHAPING THE ANTHROPOGENIC AQUATIC LANDSCAPES OF THE SOUTHERN BUG BASIN, THEIR CURRENT STATE AND RATIONAL USE

Abstract. Reservoirs and ponds form the basis of Ukraine's man-made aquatic landscapes. Compared to reservoirs, ponds are significantly smaller in scale, although at the beginning of the 21st century they constitute an integral and landscape-shaping part of the modern landscape. The aim is to investigate, using the Southern Bug basin as an example, the current state, structure and stages of development of pond landscapes for their subsequent rational use. An analysis of existing literature and cartographic materials on the research topic has been carried out, and their incompleteness has been demonstrated. It is noted that existing studies have prioritised the characterisation of the general parameters of ponds (number, area, depth, and, to some extent, condition), whilst paying little attention to their landscape features and interactions with the surrounding environment. In this regard, a characterisation has been carried out of the landscape types of the Southern Bug basin within which the ponds are located: riverine, floodplain, supra-floodplain-terrace, plateau and watershed. It is shown that, in accordance with these types of terrain, it is necessary to distinguish the following types of ponds: river-floodplain, with two subtypes: strictly river-floodplain and floodplain; slope; and basin-valley – predominantly associated with the plateau type of terrain. In the Southern Bug basin, the river-floodplain type of ponds predominates. In certain sections of river valleys, it forms a new type of landscape for the Pobuzhzhya region: a system of ponds and floodplains. Derivatives of the VAL include water bodies formed in disused quarries and settling ponds. It is noted that, like reservoirs, ponds go through three stages of development: early, mature and a stage of fundamental changes. To develop recommendations and projects for the rational use of ponds within the Southern Bug basin, it is recommended to carry out a detailed historical and landscape analysis of existing ponds and their current condition; to draw up landscape maps of individual ponds and their surrounding areas; to determine the permissible number of ponds in the basin of each river; to reconcile environmental requirements and economic needs regarding the operation of each pond.

Keywords: Southern Bug, basin, types of landscape areas, types of ponds, stages of development, rational nature management.

Актуальність дослідження. На початку ХХІ ст. серед географів природничиків і ландшафтознавців загальноновизнано, що до водних антропогенних ландшафтів (ВАЛ) відносяться водосховища, ставки, канали, копанки і похідні водойми сформовані у відпрацьованих кар'єрах, відстійники тощо.

У сучасній структурі ВАЛ басейну Південного Бугу переважають водосховища і ставки. Водосховища, як основа водних антропогенних ландшафтів, дослідженні значно краще ніж ставки Побужжя (Денисик, 1998, 2001, 2014; Хаєцький, 2007; Денисик, Лаврик, 2012; Лаврик, 2015; Ситник, Денисик, Рожі 2025). За кількістю ставок (9877) у басейні Південного Бугу явно перевершують водосховища (188), і майже не поступаються, а в окремих районах і значно більші за площею водного дзеркала при НПП (відповідно 56400 і 11719 га) та обсягів води (відповідно 645,5 і 503,7 млн. м³). Якщо водосховища приурочені переважно до річища та заплави Південного Бугу та його основних приток, то ставки, у залежності від особливостей ландшафтної структури, зустрічаються повністю. У межах верхньої та середньої частини басейну Південного Бугу вони стали невід'ємною і характерною їх ознакою, ще з другої половини ХІХ ст. (Денисик, 2001). Не визивають сумнівів і господарська значимість ставок та необхідність подальшого їх раціонального використання й охорони. Мабуть, із-за малих розмірів, великої кількості та значного різноманіття, географи-природничики та ландшафтознавці ставкам не приділяють належної уваги. На окремих притоках Південного Бугу (Вовк, Снивода, Згар, Десенка, Рів, Сільниця, Соб та ін.) ставки повністю трансформували їх річища і заплави, що призвело до формування нового, непридатного для Побужжя, типу місцевостей – ставково-заплавного. Через усі негаразди які спіткали Україну, більшість (68%) сучасних ставок та ставково-заплавних типів місцевостей басейну Південного Бугу наближаються до критичного стану або повністю занедбані. Відновлення їх необхідної кількості та раціональне (продуктивне), екологічно обґрунтоване використання у майбутньому, потребують детальних ландшафтознавчих

досліджень.

Аналіз попередніх досліджень. Загалом, фахівці різних галузевих наук, навіть історики, економісти, військові фахівці, краєзнавці та інші, приділяли увагу ставкам. Особливо це стосувалось їх кількості та господарського і воєнного використання, частково стану та приналежності, бо «за окремі річкові угіддя, де можна було організувати рибні промисли, між феодалами постійно велась боротьба» (Денисик, 1998, с. 101). Подібні відомості про ставки Південного Бугу є у численних працях (Боплан 1990, Бируля, 1928; Голубін, 1937). Зокрема Ю.Г. Голубін дав майже вичерпну характеристику ставкового господарства басейну Південного Бугу у 30-х роках ХХ ст. Ця праця не втратила своєї значимості і на початку ХХІ ст., її активно використовують ландшафтознавці (Голубін, 1937). Однак, ландшафтознавчі дослідження ставок басейну Південного Бугу, зокрема його лісостепової частини, розпочалися лише наприкінці ХХ ст. Г.І. Денисик спочатку дав загальну характеристику, провів класифікацію і частково дослідив ландшафтну структуру ставок Поділля (Денисик, 1998), а потім й Правобережної України (Денисик, 2001). Детальніше ландшафтна структура ставок Поділля, частково й середньої частини басейну річки ставок Поділля, розглянута науковцями Вінницької школи антропогенного ландшафтознавства (Денисик, Хаєцький, Стефанков, 2007) О.П. Чиж показала значимість ставок у формуванні регіональної екомережі (Чиж, 2014). І.М. Война досліджувала залежність функціонування ставок Середнього Побужжя від їх висотної диференціації (Война, 2006). Ставкове господарство Середнього Побужжя частково пізнано Л.О. Безлатньою у процесі розгляду культурних ландшафтів цього регіону (Безлатня, 2023). Водні ресурси, зокрема й ставки, Гайворонського району, а потім і Гайворонської територіальної громади, досліджували науковці Уманського педагогічного університету імені П. Тичини (тепер Уманський національний університет) (Ситник, 2024, 2025; Лаврик, 2012). Однак, більшість із зазначених досліджень ставок, каналів та інших водних антропогенних ландшафтів було здійснено без

чіткої прив'язки до ландшафтної структури їх просторового розташування. Це не сприяє повному пізнанню ВАЛ будь-якого регіону чи територіальної громади та розробці заходів щодо раціонального їх використання й охорони у майбутньому.

Мета дослідження – здійснити аналіз ландшафтної структури ставків басейну Південного Бугу у залежності від їх приуроченості до відповідних типів місцевостей для подальшого раціонального використання та охорони.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою проведеного дослідження є концепція взаємодії суспільства і природи – тісно взаємодіючих між собою у просторі і часі структур ландшафтної сфери та вчення про антропогенні ландшафти. Застосовано басейновий підхід, принципи комплексності та природного сумісництва. Серед методів – літературно-картографічні, експедиційні, знімання натурних ділянок, аналіз і синтез, моделювання, що дали можливість здійснити аналіз попереднього досвіду пізнання водних антропогенних ландшафтів, історії їх розвитку, взаємодії з навколишнім середовищем та дослідити сучасну ландшафтну структуру. Методи ГС- технологій використані як наскрізні.

Вихідними матеріалами для узагальнень стали власні польові ландшафтознавчі дослідження упродовж 2017-2025 років, а також дані Басейнового управління водними ресурсами річки Південний Буг.

Результати дослідження. Г.І. Денисик зазначає, що ставки – «маючи невеликі розміри та обсяг води, представляють собою урочища або групу урочищ відповідного типу місцевостей наземних ландшафтів» (Денисик, 1998 с. 107). Польові ландшафтознавчі дослідження упродовж 2017-2025 років верхньої і середньої частини басейну Південного Бугу, дали можливість зробити висновок, що саме належність до певного типу місцевостей визначаються основні ознаки ВАЛ. Особливо це стосується ставків, їх розмірів та морфології, інтенсивності замулення, характеру заростання та врешті-решт, їх ландшафтної структури, продуктивності і тривалості господарського використання.

Аналіз натуральних ландшафтних комплексів, що частково збереглися, а також сучасних, переважно, антропогенізованих, дає можливість у межах басейну Південного Бугу виділити шість типів місцевостей і низку урочищ, які визначають їх характерні ознаки. Певні ознаки зазначених ландшафтних типів місцевостей через парадинамічні та парагенетичні взаємозв'язки передаються й водним антропогенним ландшафтам, що приурочені до них. Це потребує короткого (зважаючи на обсяг статті) розгляду характерних для басейну Південного Бугу ландшафтних типів місцевостей. Вони не скрізь проявляються однаково. Усі та виразно типи місцевостей представлені у межах Середнього Побужжя, що зумовлено особливостями його природних умов та ландшафтною структурою (Денисик, 2014; Середнє Побужжя, 2002; Денисик, Хасцький, Стефанков, 2007). У межах Середнього Побужжя й зосереджена основна частина (62,4%) усіх водних антропогенних ландшафтів басейну Південного Бугу, а відсоток ставків тут зростає до (71,3%).

Серед ландшафтних типів місцевостей басейну Південного Бугу:

- річищний. У порівнянні з іншими регіонами України, ландшафти річищ Поділля й, зокрема верхньої та середньої частини басейну Південного Бугу досліджені дещо краще (Денисик, 2014; Середнє Побужжя, 2002; Денисик, Лаврик, 2012; Лаврик, 2015). У структурі річищних ландшафтів басейну Південного Бугу доцільно виділяти два типи річкових ділянок: перекази і плеса – парагенетичні ландшафтні комплекси, які закономірно змінюють один одного вздовж русла (закон Л. Фарга). На Південному Бузі та його притоках перекази приурочені, переважно, до відрізків річищ з порівняно малою кривизною, значним нахилом (до 2-30). Для них характерні невеликі глибини, швидка течія та кам'янисто-гравійне дно. У сучасній структурі переказів річок басейну Південного Бугу переважають чотири натуральних типи урочищ: центрального русла, мілководних русел та рукавів, порогів і островів, детально характеризованих у монографічних працях зазначених раніше авторів.

Плеса – більш глибоководні ділянки річищ між перекатами з невеликою швидкістю течії (0.1-0.3-0.4 м/с), різними глибинами, мулистим дном, неоднорідністю водної товщі за температурою і складом біомаси, частіше замерзають зимою. У структурі плесових ділянок переважають два типи водно-річищних урочищ: центрального глибоководдя та прибережних відмили ніколи з піщаними косами (Лаврик, 2015).

Упродовж минулих сторіч, річищний тип ландшафтних місцевостей був і тепер залишається основою формування водних антропогенних ландшафтів басейну Південного Бугу. Однак, на початку ХХІ ст. його все частіше необхідно розглядати як палеографічну основу сучасних водних антропогенних ландшафтів. Він поступово зникає під водосховищами і ставками, або річища повністю перебувають у процесі інших видів

Середнього Побужжя. Найбільшої ширини заплави сягають у верхів'ях Південного Бугу – 0.5-2.0 км., та у степовій частині – 1.0-2.5 км. Луки різного рівня і зволоження характерна група урочищ заплави. У притерасових частинах часто зустрічаються передзволені низинні заплави та осокові болота, що на окремих ділянках – заплава Південного Бугу між м. Хмельницький та м. Меджибіж від с. Медвідка до м. Вінниці та нижніх частин приток Снивою, Згар, Десенка, Рів та інших переходять у чорновільшняки площі яких зведені до мінімуму. Озера-стариці зустрічаються рідко, запаси торфу вироблені. Родючі землі заплави інтенсивно використовують під вирощування овочів, кормових і технічних культур та випас. Значні за площею ділянки заплави із натуральною структурою ландшафту у басейні Південного Бугу рідкість і потребують охорони або заповідання (рис. 1).

Рис. 1. Заплава Південного Бугу в околицях с. Селище Вінницької області (світлина авторська)

господарського освоєння – розчистка, каналізація «одівання» в труби тощо;

- *заплавний тип місцевостей* у басейні Південного Бугу виражений добре. Особливо це чітко прослідковується у його верхній та нижній частинах, а також в долинах приток

Як і річищний, заплавний тип місцевостей у межах басейну Південного Бугу, часто є основою водних антропогенних ландшафтів: безпосередньо у долині Південного Бугу водосховища на його притоках, частково водосховища й, переважно, ставків. Для при-

ток Південного Бугу та їх заплав уже типовим є ставково-заплавний тип місцевостей (Денисик, 2014; Лаврик, 2015);

- *надзаплавно-терасовий тип місцевостей* у басейні Південного Бугу представлений фрагментарно, розвинутий добре, однак кількість терас не перевищує 2-3. У районі м. Гнівани при впадінні річки Рів у Південний Буг, ширина терас сягає 3-8 км. Значно ширші вони у нижній, степовій частині басейну Південного Бугу. Урочища надзаплавних терас представлені дубово-грабовими лісами на ясно-сірих і сірих лісових ґрунтах; вирівняними, переважно, розораними поверхнями з опідзоленими і типовими чорноземами; частково пасовищами та селитебними ландшафтами. Водних антропогенних ландшафтів мало. Здебільшого, це або тимчасові похідні водойми у занедбаних кар'єрах гранітів, піску, каоліну, або створені шляхом поглиблення терасових заболочених западин;

- *схиловий тип місцевостей* краще представлений на Середньому Побужжі і частіше приурочений до правих берегів долини Південного Бугу. Тут морфологія схилового (інколи ще його називають прирічковий) типу місцевостей складна. На схилах долини Південного Бугу та окремих його приток, виділяються урочища крутих (25-350) схилів, так звані «стіжки» (лісові, чагарникові, степові); численні яри і балки; природні відслонення-уступи, урвища, різні форми вивітрювання. Схиловий тип місцевостей частково використовують під випаси, терасовані схили під сади. Водні антропогенні ландшафти тут зустрічаються більше, ніж на надзаплавно-терасовому і приурочені переважно, до покатних (3-12-170) схилів, що характерні для долин притоків Південного Бугу. Однак, вони є, їх кількість і площі збільшуються і на крутих схилах;

- *плакорний тип місцевостей* займає перехідну смугу між схиловими і вододільними типами місцевостей. У минулому до плакорів були приурочені найбільш продуктивні нагірні діброви, зараз майже знищені (Денисик, Канський, 2011). Плакорний тип місцевостей охоплює горбисті території із загальним похилом (1-30) у бік прирічкових схилів, зайнятий часто еродованими різно-

видами лісових ґрунтів і чорноземів. Характерними тут також є урочища лощин лісових або степових, у днищах яких, після розорення, інколи формуються верхів'я ярів;

- *вододільний тип місцевостей* охоплює хвилясті межиріччя. По всій території вододілів чергуються урочища хвилястих і вирівняних ділянок, переважно розораних і зайнятих сільськогосподарськими культурами. Постійно зменшуються площі урочищ зайнятих лісами та ясно-сірих лісових ґрунтах та уже рідкісних урочищ, так званих «мочарів» з перезволоженими чорноземами.

Аналітичний огляд літературно-картографічних джерел присвячених пізнанню водних антропогенних ландшафтів та матеріалів власних ландшафтознавчих польових досліджень упродовж 2017-2025 років, дають можливість зазначити, що у залежності від зхарактеризованих раніше типів місцевостей у басейні Південного Бугу доцільно виділяти три типи ставків:

- *річище-заплавні* збудовані на основі аквальної і наземної ландшафтної комплексу річищного та заплавного типів в місцевостях. Це протічні або напівпротічні водойми на малих та середніх річках, дамби яких насипані із глини, глини і каменю або побудовані із каменю і бетону. Більше 70% із них розташовані у населених пунктах або поблизу них. Річищно-заплавні ставки за кількістю і площами водного дзеркала переважають у будь-якій частині басейну Південного Бугу. Вони відрізняються особливими умовами живлення, ходом фізико-географічних, особливо геоморфологічних і біологічних процесів, високою рибопродуктивністю. Із несприятливих процесів, які характерні для ставків річищно-заплавного типів місцевостей, виділяються їх інтенсивне впродовж 5-7, рідше більше років, замулення і зростання. Із 1700 ставків, створених на початку ХХ ст. у межах лісостепового Побужжя, 1230 (72%) в 30-х роках замулились (Голубін, 1937). До середини 80-х років ХХ ст. більше половини річище-заплавних ставків, які були створені у 50-роках у межах Середнього Побужжя, пройшли стадію реконструкції (Денисик, 2014). Не краща ситуація й на початку ХХІ ст. Негаразди, які спіктали Україну не спри-

ють розвитку ставкового господарства. У басейнах малих річок Побужжя, особливо їх верхів'ях, де переважають невеликі (0.1-0.3 га) за площею і обсягом води ставки, характерною є тенденція до їх повного замулення і заростання. Такі своєрідні низинні болота або пустирі на місці спущених ставків, повсемісно наявні у верхів'ях та, частково середніх частинах басейнів приток Південного Бугу Дохна, Згар, Рів, Десенка, Сільниця, Соб, Удич. Дві-три реконструкції річище-заплавних ставків призводять до їх 2-3 нашарувань, формування ступінчатого повздовжнього профілю річища.

Від навколишніх ландшафтів ставки будь-якого типу місцевостей, особливо річищного і заплавного суттєво відрізняються своїм різноманіттям. Тут часто зустрічаються рідкісні види птахів (гніздяться білі й сірі журавлі), особливо багато мисливської водоплаваючої птиці, водяться ондатри, видри. У 90-х роках ХХ ст., восени, під час спуску води для вилову риби, на 80-гектарній площі ставка с. Пирогівці Хмельницької області (Верхнє Побужжя) нарахували до 400 особин річкових крижнів, 30-40 сірих журавлів, багато сірих качок та інших птахів (Денисик, 1998). На початку ХХІ ст. подібні ситуації спостерігаються там, де ставки мають велику площу водного дзеркала або створюють каскади (середня течія р. Снівода в межах та околицях с. Янів; між м. Турбів і с. Старі Прилуки на р. Десенка, с. Баланівка і м. Бершадь на р. Дохна у Вінницькій обл. та ін.). Однак, після спуску річище-заплавних ставків та їх не відновленням, згадане біорізноманіття зникає. Це обов'язково необхідно враховувати при формуванні як регіональних, так і територіальних громад, екомереж тощо.

Якщо будівництво ставків безпосередньо на річищі не було доцільним (невисокі береги, широка заплава, мала швидкість течії), їх створювали у межах заплав. Вздовж річки на заплаві, особливо у верхній та нижній частинах басейну Південного Бугу, викопували котловани (від 2-3 до 8-10 і більше), глибиною 1.5-3.0 м. і заповнювали їх річковою водою. По периметру ці водойми обсіпали валом заплавних ґрунтів висотною до 2,0-2,5м. Форма таких заплавних ставків

різноманітна, однак переважає прямокутна. Від річище-заплавних, власне заплавні ставки відрізняються не лише способом будівництва, але й тим, що вони менше замулюються, напівпротічні, краще прогріваються і швидко заростають. Біорізноманіття майже не відрізняється від ставків річище-заплавного типу. Разом, вони інколи формують своєрідні ставково-річищно-заплавні ділянки, які охоплюють від 5-10 до 20 і більше ставків на відстані від 2-3 до 5-7 і більше км. Здебільшого це рібні господарства з вирощуванням коропа, ляща, судака, карася, білого амура для великих міст, зокрема обласних центрів.

Річищно-заплавні та власне заплавні ставки, особливо їх поєднання, суттєво змінюють ландшафтну структуру річищ і заплав долин річок басейну Південного Бугу. Ще призвело до формування *нового антропогенного ставково-заплавного типу місцевостей*. Він частково досліджений у працях, що стосуються водних антропогенних ландшафтів загалом (Денисик, 1998; 2001; Хаєцький 2007; Лаврик, 2015). Сучасна ландшафтна структура ставково-заплавного типу місцевостей, який частіше зустрічається у межах Верхнього і Середнього Побужжя.

Однак, і після завершення функціонування ставки залишають помітні сліди в ландшафтах – болота, ввігнуті пониження, вирівняні ділянки тощо. Сухе дно спущених або замулених ставків розорюють під сільськогосподарські угіддя, городи, і сади; будують спортивні комплекси, інколи парки.

Одним із різновидів антропогенних водойм, особливо у межах Верхнього і Середнього Побужжя – є «копанки». Широке розповсюдження тут вони отримали з другої половини ХІХ ст. Приурочені, переважно, до заплавного й надзаплавного – терасового, однак зустрічаються й на схиловому в балках та вододільному типах місцевостей. Їх створювали й тепер викопують «в саду, біля дому або на полі». Там, де мало води, копанки були і є «не великі ями, куди під час дощів стікала вода, яку потім використовували для життя людям і худоби» (Теодорович, 1890). У межах заплав та терас копанки замовляли річковими водами або водами струмків та джерел. Їх розміри від 2×5 до 5×10 інколи й більше

метрів, форма різноманітна – переважно квадратна, прямокутна або округла. Глибини не перевищують 1.0-1.5 м. Тепер копани використовують крім зазначеного вище, для риборозведення та дизайнерського оформлення садіб;

- **схилові** – приурочені до широко розповсюдженого, особливо у межах Середнього Побужжя, схилового типу місцевостей. Активніше їх почали будувати з другої половини 80-х років ХХ ст., коли більшість річково-заплавних ставків стали малопродуктивними або були занедбані. Схилкові ставки будують, переважно, у балках, однак зустрічаються навіть у ярах приурочених до схилів долин річок, зокрема й Південного Бугу. Площі схилових ставків, здебільшого, невеликі – 0.2-1,3 га., окремі до 2,0-2,5 га., глибини біля укріплених, високих (3-8 м) каменем і бетоном дамб, значні – 2-3, інколи до 4-5 м. Наявність зазначених глибин призводить до формування глибоководного типу ландшафту, чим суттєво відрізняються схилкові ставки від усіх інших.

Решта ознак функціонування схилових ставків залежать від характеру геологічної будови балки (яру), їх морфології, режиму живлення (джерельні, підземні води, атмосферні опади) та господарського освоєння. У великих балках сіл Яблунівка Хмельницької та Вороновиця Вінницької областей створено каскади схилових ставків. Більшість ставків цього типу знаходяться на ранній стадії розвитку. Вони, особливо у ярах, замулюються інтенсивно. Однак, формування рослинних угруповань проходить лише у прибережних верхніх частинах ставків через 3-5 років їх освоєння. Між схиловими ставками і прилеглими до них ландшафтами формуються активно діючі пара динамічні взаємозв'язки. В окремих випадках (зливові дощі, руйнування однієї із каскадних дамб), вони можуть призвести до катастрофічних наслідків. Схилкові ставки, зокрема їх каскади у балках, необхідно відносити до категорії антропогенних водних ландшафтів особливого водогосподарського використання;

- **улоговинні та лощинні** ставки приурочені до плакорного та вододільного типів місцевостей. Частіше зустрічаються у нижній,

степовій частині басейну Південного Бугу (57%), значно менше їх у середній та верхній, відповідно – 32% та 11%. Будівництво улоговинних та лощинних ставків поступово припиняється через їх малу ефективність. Наявні – невеликі (0,2-1,3га) та неглибокі (0,5-1,2 м), заболочені у середній та верхній частинах водойми з різноманітною водно-болотною рослинністю. Живляться переважно атмосферними опадами, або весною їх наповнюють талі снігові води. У серединні літа або на початку осені більшість (78%) з них пересихає. Тривалість функціонування улоговинних і лощинних ставків, часто залежить від характеру їх господарського використання. Перші 2-3 роки ставки цього типу використовують для риборозведення, поливу городів, садів, як водопої для домашніх тварин. Після спуску води або заростання, улоговинні та лощинні ставки не відновлюють – їх розорюють або використовують як пасовища;

- **похідні** водні антропогенні ландшафти поки що не отримали у межах басейну Південного Бугу широкого розповсюдження, однак їх кількість та площі постійно зростають. Формуються у відпрацьованих торф'яних піщаних, глиняних, гранітних, графітних та інших кар'єрах (рис. 2). У перших трьох типах кар'єрів водойми не глибокі (0,5-1,5 рідше більше метрів), інколи пересихають, що не завжди сприяє їх заростанню водно-болотною рослинністю. Водойми в кар'єрах, що залишились після виробки торфу у заплавах Південного Бугу та нижніх течіях його приток, набувають ознак стариць (приклад ландшафтів аналогів). У кар'єрах з видобутку гранітів, широко представлених у межах Середнього Побужжя (рис.2), а також графіту (с. Завалля Кіровоградської обл.) похідні водойми формують тріщинні підземні води, їх глибини інколи сягають 7-15 і більше метрів, вода чиста, прозора. Здебільшого, такі похідні водойми використовують для рекреації (Дмитрук, Денисик) інколи риборозведення та інших господарських потреб.

З ландшафтознавчого погляду ставки – своєрідне, значно зменшене відображення водосховищ. Як для водосховищ (Денисик, 1998; Лаврик, 2015; Ситник, Денисик, Рожі

Рис. 2. Водойма у відпрацьованому гранітному кар'єрі долини Південного Бугу
Село Черепашинці, Калинівський район, Вінницька область
(світлина авторська)

2025), так і ставків басейну Південного Бугу характерні три стадії розвитку: *рання* – з найбільш активним проявом парадиамічних взаємозв'язків з прилеглими ландшафтами; *зріла* стадія стабільного профіля дна, формування прибережних геокотонів та водно-болотних комплексів у верхів'ях; стадія *корінних змін* – спуск ставка, перетворення його у водно-болотний ландшафтний комплекс або повна (частково) реконструкція і новий цикл розвитку.

Сучасний еколандшафтний та господарський стан ВАЛ басейну Південного Бугу, особливо ставків та похідних водойм, не відповідає науковим і практичним вимогам до них. Для того, щоб перейти до розробки детальних рекомендацій та проектів раціонального використання зазначених водних антропогенних ландшафтів басейну Південного Бугу необхідно у першу чергу:

- дослідити історико-ландшафтні особливості їх розвитку у басейні кожної притоки Південного Бугу: процес формування, кількісні параметри, сучасний стан;
- уточнити або скласти нові картосхеми сучасних ландшафтів досліджуваних басейнів приток Південного Бугу та ландшафтної структури у їх межах ВАЛ, особливо тих, що підлягають реконструкції в першу чергу;
- на основі матеріалів зазначених у перших

двох пунктах, скласти ландшафтний кадастр усіх ВАЛ басейну річки Південний Буг;

- здійснити наукове обґрунтування можливостей допустимої кількості водних антропогенних ландшафтів у басейні тієї чи іншої річки, а потім і відповідних територіальних громад;
- узгодити потреби різних господарських організацій, які територіально «прив'язані» до басейну відповідної річки із наявними на цей час екологічними вимогами, регіональною екологічною мережею та її майбутнім розширенням.

Після цих досліджень можна приступати до розробки індивідуальних проектів раціонального використання наявних, реконструкції необхідних та створення нових водних антропогенних ландшафтів басейну будь-якої річки або територіальної громади. Безперечно, що це складні, тривалі й коштовні дослідження, однак необхідні.

Враховуючи складні сучасні обставини та негаразди, які спіткали Україну їх виконати буде складно. Можливо, навіть в одному річковому басейні не всі зразу, а частинами. Однак, пора завершати стихійне, здебільшого науково не обґрунтоване, господарське освоєння річок та їх водних ресурсів у басейні Південного Бугу. Формування та будь-яке використання водних антропогенних ланд-

шафтів басейну Південного Бугу без знання їх ландшафтної структури та прилеглих до ВАЛ ландшафтів, буде у подальшому не лише нераціональним, але й шкідливим.

Висновок. Упродовж тривалого часу, різнобічного та активного господарського освоєння гідромережі і водних наземних та підземних ресурсів, у межах басейну Південного Бугу сформувалась складна і ще слабо пізнана система водних антропогенних ландшафтів: водосховищ, ставків, каналів, похідних водних об'єктів та копанок. На початку XXI ст. основу ВАЛ басейну Південного Бугу складають водосховища (з другої половини XX ст.) та ставки (з другої половини XIX ст.). Як своєрідні водні антропогенні ландшафтні комплекси, водосховища, в структурі сучасного ландшафту басейну Південного Бугу, пізнані краще, ніж ставки. Особливості і складність дослідження ставків зумовлене не лише їх кількістю та широким розповсюдженням, але й тривалістю функціонування, що призвела до їх 2-3 ярусного нашарування та складністю ландшафтної структури, зокрема при будівництві каскадів ставків або формуванні ставково-заплавного типу місцевостей.

Польові ландшафтознавчі дослідження упродовж майже десяти років (2017-2025) дають можливість зробити висновок, що тривалість та особливості функціонування ставків, їх господарська значимість, залежать не лише від кількості, площ водного дзеркала, глибини тощо, ставків. Не менше, а в більшості випадків і вирішальне значення, мають приуроченість ставків до відповідних типів місцевостей та парадинамічних зв'язків з ними. У відповідності до типів місцевостей в басейні Південного Бугу доцільно виділяти: річищно-заплавні з двома підтипами – річищно-заплавним і власне заплавним; схилів та улоговинно-лощині, що приурочені до плакорних і вододільних місцевостей, типи ставків. В окрему категорію водних антропогенних ландшафтів виділені похідні водойми, що формуються у відпрацьованих кар'єрах – гранітних, каолінових (Середне

Побужжя), піщаних, глиняних, торф'яних (переважно Верхнє і Нижнє Побужжя) та відстійники, а також своєрідні ландшафтні водні урочища – копанки. Як похідні водні антропогенні ландшафтні комплекси, так і копанки зустрічаються на всіх типах місцевостей басейну Південного Бугу. Врахування їх різноманіття та належність до відповідного типу місцевості є обов'язковою умовою раціонального використання похідних водних ландшафтів у майбутньому. По суті, цим і відрізняються ставки та похідні водні ландшафти від водосховищ.

Будучи у зменшеному вигляді своєрідними «зразками» водосховищ, ставки та похідні водні антропогенні ландшафти, проходять три стадії розвитку: ранню, зрілу та стадію корінних змін. За тривалістю розвитку стадій, ставки значно уступають водосховищам. Однак, розвиток внутріландшафтних водних процесів та явищ і парадинамічних та парагенетичних взаємозв'язків з навколишнім середовищем, у водосховищ і ставків майже однаковий (Денисик, Хасцький, Стефанков, 2007; Дмитрук, Денисик, 2019; Лаврик, 2015). Здебільшого, лише перші дві стадії розвитку ставків і враховуються при необхідності їх реконструкцій, тобто визначені майбутньою третьою стадією.

Наявні та власні дослідження ВАЛ басейну Південного Бугу показують, що тепер і у найближчі 5-10 років, у процесі вирішення проблеми їх раціонального використання, частіше прийдеться розглядати третю стадію подальшого розвитку водосховищ, ставків та інших водних антропогенних ландшафтів. Що стосується ставків, то у процесі розробки проєктів їх функціонування у майбутньому, можна використовувати не лише запропоновані у цьому дослідженні підходи, але й ті, що стосуються водосховищ, зокрема басейну Південного Бугу.

Список використаних джерел

- Безлатня, Л. О. (2023). Культурні ландшафти Середнього Побужжя: монографія Вінниця. ТВОРИ. 184.
- Бирюля, О. К. (1928). Ріка П. Буг та її сточища. Вінниця. Б.в. 94 с.
- Боплан, Л. Г. де. (1990). Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ. Наукова думка. 256.
- Вишневецький, В. І. (2000). Річки та водойми України. Стан і використання: монографія. Київ. Віпол. 376.
- Водні ресурси [Електронний ресурс]. Басейнове управління водними ресурсами р. Південний Буг. Офіційний сайт. Режим доступу: www.buvr.vn.ua/vodna-resursi.
- Война, І. М. (2006). Висотна диференціація типів місцевостей Вінницької області. Наук. вісник ЧНУ імені Юрія Федьковича. Вип. 305. 181-188.
- Голубін, Ю. Г. (1937). Ставкове господарство в басейні Південного Бугу. Вісник метеорології та гідрології. № 4. 34-41.
- Денисик, Г. І. (1998). Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія. Вінниця. Арбат. 292.
- Денисик, Г. І. (2001). Лісополе України: монографія. Вінниця. Тезис. 284.
- Денисик, Г. І., Хасцький, Г. С., Стефанков, Л. І. (2007). Водні антропогенні ландшафти Поділля: монографія. Вінниця. ПП Видавництво «Теза». 216.
- Денисик, Г. І., Канський, В. С. (2011). Лісові антропогенні ландшафти Поділля: монографія. Вінниця. ПП «ТД «Едельвейс і К». 168.
- Денисик, Г. І., Лаврик, О. Д. (2012). Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу: монографія. Вінниця. ПП «ТД «Едельвейс і К». 210.
- Денисик, Г. І. (2014). Природнича географія Поділля: навчальний посібник. Вінниця. ЕкоБізнесЦентр. 184.
- Дмитрук, О.Ю., Денисик, Б.Г. (2019). Рекреаційні осередки та геоекотони Середнього Побужжя: монографія. Вінниця. ТВОРИ. 204.
- Лаврик, О.Д. (2015). Річкові ландшафтно-технічні системи: монографія. Умань. Візаві. 301.
- Льїн, Л.В. (2011). Озера та штучні водойми України: просторова диференціація та ресурси. Укр. геогр. журн. №3. 27-32.
- Ситник, О. І. (2024). Внутрішні води Гайворонщини та їх використання в аграрному виробництві. Розвиток агропромислового комплексу та сільських територій під час війни. Одеса. ОДАУ. 116-120.
- Ситник, О. І., Денисик, Б. Г., Рожі, Т. А. (2025). Журнал «Ландшафтознавство». Вип 8(2). Вінниця. ТВОРИ. 58-70.
- Середнє Побужжя: монографія. (2002). За ред. Г.І. Денисика. Вінниця. Гіпаніс. 280.
- Теодорович, М. І. (1890). Місто Кременець Волинської губернії. Почаїв. Б.в. 70.
- Хільчевський, В. К., Гребень, В. В. (2014). Водний фонд України: штучні водойми – водосховища і ставки: довідник. Київ. Інтерпрес ЛТД. 164.
- Екологічний атлас басейну річки Південний Буг. (2009). За ред. Ю.С. Гаврикова та Г.Б. Марушевського. Вінниця. Ветландс Інтернешнл. 19.
- Чиж, О. П. (2014). Ландшафтне та екологічне різноманіття Вінниччини: монографія. Вінниця. Віноблдрук. 192.
- Ставки Вінницької області. Вінниця. (2009). Вінницьке обласне виробниче управління по меліорації і водному господарству. 96.
- Річкові долини. Природа–ландшафти–людина. (2007). Збірник наукових праць. Чернівці – Сосновець. Вид-во «Рута». 314.
- Тимченко, І. В., Гаврилюк, Р. Б., Томченко, О. В. (2021). Аналіз змін русла Південний Буг під впливом антропогенних і природних факторів за даними супутникового моніторингу. Укр. геогр. журн. №4. 65-71. DOI <https://doi.org/10.15407/ugz2021.04.065>

References

- Bezlatnia, L. O. (2023)*. Kulturni landshafty Serednoho Pobuzhzhia: monohrafiia Vinnytsia. TVORY. 184. [In Ukrainian]
- Byriulia, O. K. (1928)*. Rika P. Buh ta yii stochyshcha. Vinnytsia. B.v. 94 s. [In Ukrainian]
- Boplan, L. H. de. (1990)*. Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, kordoniv Moskovii do hranys Transilvanii, razom z yikhnyimi zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien. Kyiv. Naukova dumka. 256. [In Ukrainian]
- Vyshnevskiy, V. I. (2000)*. Richky ta vodoimy Ukrainy. Stan i vykorystannia: monohrafiia. Kyiv. Vipol. 376. [In Ukrainian]
- Vodni resursy [Elektronnyi resurs]*. Baseinove upravlinnia vodnymy resursamy r. Pivdennoi Buh. Ofitsiinyi sait. Rezhym dostupu: www.buvr.vn.ua/vodna-resursi. [In Ukrainian]
- Voyna, I. M. (2006)*. Vysotna dyferentsiatsiia typiv mistsevosti Vinnytskoi oblasti. Nauk. visnyk ChNU imeni Yurii Fedkoviycha. Vyp. 305. 181-188. [In Ukrainian]
- Holubin, Yu. H. (1937)*. Stavkove hospodarstvo v baseini Pivdennoho Buhu. Visnyk meteorolohii ta hidrolohii. № 4. 34-41. [In Ukrainian]
- Denysyk, H. I. (1998)*. Antropohenni landshafty Pravoberezhnoi Ukrainy: monohrafiia. Vinnytsia. Arbat. 292. [In Ukrainian]
- Denysyk, H. I. (2001)*. Lisopole Ukrainy: monohrafiia. Vinnytsia. Tezys. 284. [In Ukrainian]
- Denysyk, H. I., Khaietskiy, H.S., Stefankov, L.I. (2007)*. Vodni antropohenni landshafty Podillia: monohrafiia. Vinnytsia. PP Vydavnytstvo «Teza». 216. [In Ukrainian]
- Denysyk, H. I., Kanskyi, V. S. (2011)*. Lisovi antropohenni landshafty Podillia: monohrafiia. Vinnytsia. PP «TD «Edelveis i K». 168. [In Ukrainian]
- Denysyk, H. I., Lavryk, O. D. (2012)*. Antropohenni landshafty richyshcha ta zaplavy Pivdennoho Buhu: monohrafiia. Vinnytsia. PP «TD «Edelveis i K». 210. [In Ukrainian]
- Denysyk, H. I. (2014)*. Pryrodnycha heohrafiia Podillia: navchalnyi posibnyk. Vinnytsia. EkoBiznesTsentr. 184. [In Ukrainian]
- Dmytruk, O. Yu., Denysyk, B. H. (2019)*. Rekreatsiini osередky ta heoekotony Serednoho Pobuzhzhia: monohrafiia. Vinnytsia. TVORY. 204. [In Ukrainian]
- Lavryk, O. D. (2015)*. Richkovi landshaftno-tekhnichni systemy: monohrafiia. Uman. Vizavi. 301. [In Ukrainian]
- Ilin, L. V. (2011)*. Ozera ta shtuchni vodoimy Ukrainy: prostorova dyferentsiatsiia ta resursy. Ukr. heohr. zhurn. №3. 27-32. [In Ukrainian]
- Sytnyk, O. I. (2024)*. Vnutrishni vody Haivoronshchyny ta yikh vykorystannia v aharnomu vyrobnytstvi. Rozvytok ahropromysloвого комплексу та silskykh terytorii pid chas viiny. Odesa. ODAU. 116-120. [In Ukrainian]
- Sytnyk, O. I., Denysyk, B. H., Rozhi, T. A. (2025)*. Zhurnal «Landshaftoznavstvo». Vyp 8(2). Vinnytsia. TVORY. 58-70. [In Ukrainian]
- Serednie Pobuzhzhia: monohrafiia. (2002)*. Za red. H.I. Denysyka. Vinnytsia. Hipanis. 280.
- Teodorovych, M. I. (1890)*. Misto Kremenets Volynskoi hubernii. Pochaiv. B.v. 70. [In Ukrainian]
- Khilchevskiy, V. K., Hreben, V. V. (2014)*. Vodnyi fond Ukrainy: shtuchni vodoimy – vodoskhovyshcha i stavky: dovidnyk. Kyiv. Interpres LTD. 164. [In Ukrainian]
- Ekolohichniy atlas baseinu richky Pivdennoi Buh. (2009)*. Za red. Yu.S. Havrykova ta H.B. Marushevskoho. Vinnytsia. Vetlands Interneshnl. 19. [In Ukrainian]
- Chyzh, O. P. (2014)*. Landshaftne ta ekolohichne riznomanittia Vinnychchyny: monohrafiia. Vinnytsia. Vinobldruk. 192. [In Ukrainian]
- Stavky Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia. (2009)*. Vinnytske oblasne vyrobnyche upravlinnia po melioratsii i vodnomu hospodarstvu. 96. [In Ukrainian]
- Richkovi dolyny. Pryroda–landshafty–liudyna. (2007)*. Zbirnyk naukovykh prats. Chernivtsi – Sosnovets. Vyd-vo «Ruta». 314. [In Ukrainian]
- Tymchenko, I. V., Havryliuk, R. B., Tomchenko, O. V. (2021)*. Analiz zmin rusla Pivdennoi Buh pid vplyvom antropohennykh i pryrodnykh faktoriv za danymy sputnykovoho monitorynhu. Ukr. heohr. zhurn. №4. 65-71. DOI <https://doi.org/10.15407/ugz2021.04.065> [In Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 16.03.2026 р.
Статтю рекомендовано до друку 08.04.2026 р.